

۲۵۸.۹

مرکز خدمات مدرک مع ایران
تمت مدرک

۱۳۷۵ / ۲ / ۲۰

دانشگاه فردوسی مشهد
دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری

پایان نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد
(رشته فلسفه و حکمت اسلامی)

موضوع:

سیر تکاملی نفس انسانی در قوس صعود

استاد راهنما:

دکتر محمود فاضل (یزدی مطلق)

استاد مشاور:

استاد سیدجلال الدین آشتیانی

نگارش:

سیدرضا جلالی کوهیخیلی

3415/۲

تیرماه ۱۳۷۵

حروفچینی و مجموعه پردازی و صفحه آرایی: مشهد - «تایپ ابن سینا»

۲۹۸۰۹

(الف)

تقدیم به:

مقام شامخ

«نبوت»، سیمّا خاتم الانبیاء محمد مصطفی - صلی الله علیه و آله و سلم -

و

«ولایت»، سیمّا خاتم الاولیاء والاصیاء حضرت بقیة الله - (ارواحنا له الفداء)

و

به نفس مطمئن و آرام رهبر فقید نظام جمهوری اسلامی ایران
حضرت امام خمینی (رض).

و به نفوس زکیة شهدای اسلام

و

تقدیم به:

والدین بسیار عزیز و گرانقدرم و به همسر و فرزندان مهربان و
فداکارم؛ با این امید که در ارتقاء و تکامل نفس انسانی خویش از هیچ تلاشی
دریغ نورزند انشاء الله تعالی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه

بخش اول: کلیات در قوس صعود

فصل اول: قوس نزول و صعود

- بیان اجمالی از دو قوس نزول و صعود ۳
- شواهد قرآنی ۳
- ضرورت قوس صعود ۶

فصل دوم: احکام کلی در قوس صعود

- اصول و مبانی صعود ۱۰
- اصل اول: اصالت وجود ۱۰
- اصل دوم: وحدت تشکیکی حقیقت وجود ۱۰
- اصل سوم: حرکت جوهری (اشتداد وجودی) ۱۱
- مسیر صعود ۱۳
- آیا مسیر صعود با مبانی مشاء قابل توجیه است؟ ۱۴
- مبانی حکمت متعالیه در مسیر صعود ۱۴
- کیفیت صعود ۱۵
- شرایط کیفیت صعود ۱۵
- الف - شرط صعود و تکامل موجودات، طی مراتب مادون است. ۱۵
- ب - طی مراتب قوس صعود به نحو اتحاد است نه انضمام. ۱۸
- خلاصه و نتیجه‌گیری ۱۸

بخش دوم: نفس انسانی و احکام آن

فصل اول: معانی نفس

- تفاوت میان «نفس» و «قلب» و «روح» ۲۲

فصل دوم: اثبات وجود نفس انسانی

- ۲۴..... ادله اثبات وجود نفس انسانی
- ۲۵..... دلیل اول (از راه حضور ذات)
- ۲۸..... دلیل دوم
- ۲۹..... دلیل سوم (دلیل تجربی)

فصل سوم: تعریف نفس انسانی

- ۳۱..... الف: تعریف عام
- ۳۲..... - بررسی تعریف نفس
- ۳۶..... ب - تعریف خاص
- ۳۷..... نکته

فصل چهارم: اقوال در حقیقت نفس انسانی

بخش سوم: مراحل استکمالی نفس انسانی

فصل اول: حدوث جسمانی یا (نقطه آغاز سیر استکمالی نفس انسانی)

- ۴۴..... اقوال حکما در نحوه وجود نفس انسانی هنگام تعلق او به بدن
- ۴۷..... بررسی حدوث جسمانی نفس انسانی
- ۵۰..... الف - کیفیت تعلق نفس به بدن در وقت حدوث جسمانی آن
- ۵۳..... ب - ادله اثبات حدوث جسمانی نفس انسانی
- ۵۳..... دلیل اول
- ۵۴..... دلیل دوم
- ۵۵..... دلیل سوم
- ۵۶..... دلیل چهارم: (از راه نقض اقوال قدم و حدوث روحانی نفس انسانی)
- ۶۰..... نظر نهایی صدرالمتألهین در نحوه وجود نفس انسانی در حدوث و بقاء آن
- ۶۱..... شواهد نقلی در تأیید قول به جسمانیة الحدوث بودن نفس انسانی
- ۶۳..... خلاصه و نتیجه گیری

فصل دوم: قوا یا (وسائط تکامل انسان)

۶۶.....	اقسام قوای نفس انسانی
۶۶.....	الف - قوای مشترک میان نفس انسانی و حیوانی و نباتی
۶۷.....	۱- قوه غاذیه
۶۷.....	۲- قوه منمیه
۶۸.....	۳- قوه مولده
۶۹.....	قوه مصوره و اقوال در نفی و اثبات آن
۷۱.....	ب - قوای مشترک میان نفس انسانی و حیوانی
۷۲.....	۱- قوای مدرکه
۷۲.....	الف - ادراکات ظاهری
۷۳.....	۱- لامسه
۷۳.....	۲- ذائقه
۷۳.....	۳- شامه
۷۳.....	۴- سامعه
۷۴.....	۵- باصره
۷۴.....	اقوال در کیفیت ابصار
۷۷.....	ب - ادراکات باطنی
۷۸.....	۱- حس مشترک (بنطاسیا)
۷۸.....	۲- خیال
۷۹.....	۳- وهم
۷۹.....	۴- حافظه
۷۹.....	۵- متصرفه
۸۰.....	۲- قوای محرکه
۸۰.....	۱- باعثه
۸۰.....	- شهویه

- ۸۰..... - غضبیه
- ۸۰..... ۲- فاعله
- ۸۰..... ج - قوای خاص نفس ناطقه انسانی
- ۸۱..... بیان اجمالی از اقسام قوای خاص نفس انسانی
- ۸۲..... نتیجه گیری

فصل سوم: کیفیت ارتباط نفس انسانی و قوا

- ۸۴..... اقوال در کیفیت نسبت میان نفس ناطقه و قوای او
- ادله در اثبات وحدت و بساطت نفس انسانی یا اثبات قاعده «النفس فی وحدتها کل القوی»
- ۸۵.....
- ۸۸..... دلیل اول: (از ناحیه مدرک یا معلوم)
- ۸۹..... دلیل دوم: (از ناحیه مدرک یا عالم)
- ۹۰..... دلیل سوم:
- ۹۰..... خلاصه و نتیجه گیری

فصل چهارم: احکام کلی علم نفس انسانی

- ۹۲..... احکام کلی علم
- ۹۳..... - معانی علم
- ۹۳..... - تعریف علم
- ۹۸..... تقسیمات علم
- ۹۷..... الف - تقسیم علم به حصولی و حضوری
- ۹۷..... ۱- علم حصولی ارتسامی
- ۹۸..... ۲- علم حضوری
- ۹۸..... ب - تقسیم علم به «علم به کنه» و «علم به وجه»
- ۹۸..... ۱- علم به کنه در علم حصولی
- ۹۸..... ۲- علم به وجه در علم حصولی
- ۹۹..... ۳- علم به کنه در علم حضوری

عنوان	صفحه
۴- علم به وجه در علم حضوری اشراقی	۹۹
- انواع ادراکات نفس انسانی	۱۰۰
الف - نظر مشایین در انواع ادراکات	۱۰۰
ب - نظر صدرالمتألهین در انواع ادراکات	۱۰۱
ارکان سه‌گانه شرایط ادراک	۱۰۲
قیام صور علمیه به نفس انسانی، قیام صدوری است نه حلولی	۱۰۳
خلاصه و نتیجه‌گیری	۱۰۴
فصل پنجم: تکامل نفس انسانی به حسب علم حضوری او به ذات و قوا و صور علمیه	
الف - ادله اثبات علم حضوری نفس انسانی به ذات خود	۱۰۷
دلیل اول:	۱۰۷
دلیل دوم:	۱۰۸
تقریر برهان کلیت و شخصیت	۱۰۹
تقریر برهان غیبت و شهادت	۱۱۰
ب - ادله اثبات علم حضوری نفس انسانی به قوا	۱۱۱
دلیل اول	۱۱۲
دلیل دوم	۱۱۲
دلیل سوم	۱۱۳
ج - ادله اثبات علم حضوری نفس انسانی به صور علمیه	۱۱۳
دلیل اول	۱۱۳
دلیل دوم	۱۱۴
حالات سه‌گانه علم در انسان یا (بیان اجمالی از سیر علمی نفس ناطقه)	۱۱۵
فصل ششم: تکامل نفس انسانی از راه اتحاد وجودی او با مدرکات خود	
اثبات اتحاد عاقل و معقول	۱۱۹
تعمیم مسأله اتحاد عاقل و معقول به اتحاد هر مدرک با مدرک خود	۱۲۵

عنوان	صفحه
اتحاد علم و عالم و معلوم از دیدگاه عرفا	۱۲۶
خلاصه و نتیجه گیری	۱۲۸
فصل هفتم: تجرّد برزخی نفس انسانی یا (اثبات تجرّد خیال)	
سیر بحث در تجرّد قوّه خیال	۱۳۱
الف - اثبات وجود قوّه خیال	۱۳۲
دلیل اول	۱۳۲
اشکال	۱۳۲
جواب	۱۳۳
دلیل دوم	۱۳۳
اشکال	۱۳۳
جواب	۱۳۳
دلیل سوم	۱۳۳
نقد و نظر صدرالمতألّهین بر ادله حکما در اثبات قوّه خیال	۱۳۴
ب - تعریف قوّه خیال	۱۳۵
ج - اختلاف حکما در نحوه وجود قوّه خیال	۱۳۵
ادله قائلین به جسمانی بودن قوّه خیال	۱۳۵
دلیل اول	۱۳۶
جواب صدرالمতألّهین از استدلال اول	۱۳۹
جواب نقضی	۱۳۹
جواب حلی	۱۴۱
دلیل دوم	۱۴۲
جواب صدرالمতألّهین از استدلال دوم	۱۴۳
دلیل سوم	۱۴۴
جواب صدرالمতألّهین از استدلال سوم	۱۴۴
نظر استاد آشتیانی در سرّ انکار ابن سینا و اتباع او در تجرّد خیال	۱۴۵

عنوان	صفحه
ادله و براهین در اثبات تجرّد خیال	۱۴۵
دلیل اول	۱۴۶
دلیل دوم (برهان مشرقی ملاصدرا)	۱۴۷
دلیل سوم (دلیل افلاطون)	۱۴۸
دلیل چهارم	۱۴۹
دلیل پنجم	۱۵۰
د - اهمیت و نتایج اثبات تجرّد خیال	۱۵۱
نتیجه بحث	۱۵۲

فصل هشتم: تجرّد عقلی نفس ناطقه انسانی

ادله اثبات تجرّد عقلی نفس انسانی	۱۵۵
الف - اثبات تجرّد عقلی نفس ناطقه از راه علم حضوری	۱۵۵
دلیل ابن سینا	۱۵۵
ب - ادله اثبات تجرّد عقلی نفس از راه علم حصولی (مدرکات عقلی)	۱۵۷
دلیل اول: (برهان فارابی)	۱۵۸
دلیل دوم	۱۵۸
دلیل سوم	۱۵۹
دلیل چهارم: (از راه وحدت مطلقه)	۱۶۰
دلیل پنجم: (از راه تعقل بسائط)	۱۶۱
دلیل ششم: (از راه عدم انقسام مطلق معقول)	۱۶۱
دفاع شکوک	۱۶۳
نتیجه گیری	۱۶۴

فصل نهم: شواهد نقلی در تجرّد نفس ناطقه انسانی

الف - شواهد قرآنی	۱۶۷
ب - شواهد روایی	۱۶۸

فصل دهم: مراتب استکمالی نفس انسانی به حسب عقل نظری

۱۷۳.....	۱- عقل هیولانی
۱۷۵.....	۲- عقل بالملکه
۱۷۷.....	۳- عقل بالفعل
۱۷۸.....	۴- عقل بالمستفاد
۱۷۹.....	بیان استاد شهید مطهری در مراحل عقل نظری
۱۸۱.....	خلاصه و نتیجه گیری

فصل یازدهم: اتحاد نفس ناطقه با عقل فعال

۱۸۴.....	حصول عقل فعال در نفس انسانی
۱۸۴.....	بیان شیخ اشراق
۱۸۴.....	بیان صدرالمتهین
۱۸۵.....	برهان بر اثبات وجود عقل فعال در نفس انسانی
۱۸۶.....	کیفیت اتحاد نفس ناطقه با عقل فعال
۱۸۶.....	دلیل ابن سینا بر نفی اتحاد نفس ناطقه با عقل فعال
۱۸۷.....	جواب ملاصدرا بر استدلال منکرین به اتحاد نفس انسانی با عقل فعال
۱۹۱.....	بیان حکیم سبزواری در اتحاد نفس انسانی با عقل فعال
۱۹۲.....	بیان استاد آشتیانی در اتحاد نفس انسانی با عقل فعال
۱۹۳.....	اختلاف حکما در افاضه صور ادراکی به نفس ناطقه از سوی عقل مفارق
۱۹۴.....	نتیجه گیری

فصل دوازدهم: مراتب استکمالی نفس انسانی به حسب عقل عملی

۱۹۷.....	۱- تجلیه (تهذیب ظاهر)
۱۹۷.....	۲- تخلیه (تهذیب باطن)
۱۹۸.....	حجب و موانع واقعه در راه سالک از دیدگاه علمای طریقت

عنوان	صفحه
۳- تحلیه (آراستن باطن)	۱۹۹
۴- فناء فی الله (انفصال از خود بالکلیه و اتصال به حق تعالی)	۱۹۹
فنا و مراتب آن در لسان عرفا	۲۰۰
علم و عمل دو جوهر انسان سازند	۲۰۳
خلاصه و نتیجه گیری	۲۰۵

فصل سیزدهم: نهایت سیراستکمالی یا (غایت وجودی نفس انسانی)

اقوال در غایت وجودی انسان	۲۰۸
الف - از دیدگاه حکما	۲۰۸
بیان ابن سینا	۲۰۸
بیان شیخ اشراق	۲۰۹
بیان صدرالمتهلین	۲۱۰
بیان مرحوم علامه طباطبائی	۲۱۱
بیان استاد آشتیانی در نقل و نقد و تحقیق اقوال در غایت وجودی انسان	۲۱۲
ب - از دیدگاه عرفا	۲۱۴
مقام لایقنی انسان کامل	۲۱۴
امتیاز مقام انسان کامل با دیگر انسانها	۲۱۵
حقیقت محمدی - صلی الله علیه و آله و سلم - و نهایت سیر او	۲۱۵
تقدم مقام حقیقت محمدیه - صلی الله علیه و آله و سلم - بر سایر انبیاء و اولیاء	۲۱۸
اختلاف مشرب حکما و عرفا در نهایت سیر استکمالی انسان کامل	۲۲۰
خلاصه و نتیجه گیری	۲۲۱

فصل چهاردهم: تکامل نفس انسانی پس از مفارقت از بدن

اقوال در تکامل برزخی انسان	۲۲۴
بیان ابن سینا	۲۲۴

۲۲۵.....	بیان ملاصدرا
۲۲۵.....	بیان حکیم سبزواری
۲۲۶.....	بیان استاد آشتیانی
۲۲۷.....	بیان مرحوم علامه حسینی طهرانی
۲۲۸.....	بیان استاد حسن زاده آملی
۲۲۸.....	حسن ختام
۲۳۱.....	فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ...

حمد و ثنای نامتناهی سزاوار ذات اقدس ربوبی است که با قدرت مطلقه کامله خویش، دایره وجود عالم امکان را از کتم عدم به عرصه وجود و از مرحله امکان به مرتبه وجود آورده و به زیور وجود و کمالات آراسته، و در میان ممکنات، انسان را شأنیت ارتقاء و تکامل از مرتبه پست ناسوتی تا نیل به مقام والای لاهوتی، عطا فرموده است.

و صلوات بی نهایت و رحمت‌های بی غایت بر روح مقدس واسطه ایجاد عالم و سبب آفرینش آدم، سید رسل، خاتم الانبیاء، صاحب مقام «اوادنی» محمد مصطفی - صلی الله علیه و آله و سلم - که به نفوذ کلمات الهی اش نفوس پژمرده بشر را حیات همیشگی بخشیده است. و بر آل او اهل بیت عصمت و طهارت، که اولشان سید اوصیاء، صاحب ولایت کبری، علی مرتضی و بر ائمه طاهرین - علیهم السلام -، سیمای قائم آل طه و یس، قطب دایره امکان، حضرت بقیه الله (عج الله تعالی فرجه الشریف)، که به نور ولایت و امامت خلق را در تکامل و تعالی شان از عالم خاک به عالم پاک رهبری فرموده‌اند.

اما بعد، با آن که افراد بشر در جستجوی سعادت‌مندی و کمال انسانی خود می‌باشند، کمتر از آنها راه سعادت و وصول به کمال حقیقی خویش را می‌شناسند. هر کسی خوشبختی و بهار زندگی خود را چیزی تصور نموده و همت خود را مصروف بر آن داشته و از صراط مستقیم تکامل انسانی خویش منحرف گشته و از گوهر گرانبها و هویت واقعی نفسانی خویش غافل بوده و آن یوسف روح عزیز خود را در سیه چال طبیعت مدفون نموده است، نه مبدأ خود را می‌شناسند و نه معاد خویش را، نه راه تکامل خود را می‌دانند و نه راه وصول به سعادت را، و نه از نردبان ترقی و تعالی انسانی آگاهند و نه در طی مدارج و معارج سیر تکاملی خویش قدمی پیش نهاده‌اند.

عمده چیزی که باعث عدم دست‌یابی آنها به سعادت حقیقی و کمال واقعی انسانی شده است، غفلت از

روح والای انسانی و عدم شناخت گوهر نفس انسانی است، بی‌خبر از آن که هدف والای خلقت انسان و غایت قسوای نفس انسانی، استقرار در نهایی‌ترین نقطه در نیمدایره وجود در قوس صعود می‌باشد.

قوس صعود و جایگاه انسان در آن:

چون مشیت الهی و قضای ربانی به ایجاد عالم تعلق گرفت، فیاض علی الاطلاق، دایره وجود عالم امکان را از مبدأ غیبی و مرتبه علمی به صورت دو سلسله نزول و صعود به مرتبه تحقق و عینیت در آورده است. که در نیمدایره قوس نزول، مطلع غزل سرای هستی را «صادر نخستین» و مقطع آن را «هیولای اولی» رقم زد و سپس جهت جبران این نقص، در نیمدایره قوس صعود، به حکم «کما بیداکم تعودون^۱» و «انا لله و انا الیه راجعون^۲» و «ان الی ربک الرجعی^۳» و «ان الی ربک المنتهی^۴»، هر ساقی از مرتبه پست هیولانی به کمال لایق خویش نایل می‌گردد.

اکنون گوئیم آن موجودی که استعداد و شأنیت طی تمامی مدارج و معارج وجودی و کمالات آن را در قوس صعود داراست، انسان است. و از طریق انسان و در محدوده وجودی اوست که حرکت و تحول و تکامل از مرتبه صرف القوه به مقام فعلیت تام انجام می‌پذیرد. علاوه این که هیچ مرتبه و مقامی از مراتب و درجات هستی، غایت تجلی حق نمی‌باشد بلکه کمال تجلی حق - سبحانه تعالی - به وجود انسان متحقق می‌شود. به قول حافظ شیرازی:

در ازل پرتو حسنات ز تجلی دم زد عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد
جلوه‌ای کرد رخت دید ملک عشق نداشت عین آتش شد از این غیرت و برآدم زد^۵.

بنابراین، اگر چه همه موجودات از نزد واجب تعالی آمده و به سوی او بازگشت می‌نمایند، لیکن هر یک، از افق مختص به خود ظاهر شده و در همان افق فانی می‌گردد. ولی تنها انسان است که چون شطی خروشان امواج مختلف دریای هستی را در قوس صعود در هم شکسته و تا اعماق آن راه می‌پیماید، تا آنجا که خطاب الهی «... فادخلی فی عبادی و ادخلی جنتی»^۶ را به گوش الهی شنیده حتی می‌تواند به مقام انسان کاملی نایل گردد که دو قوس نزول و صعود را طی نموده و به مقتضای خلافت کامله خود بر فراز این هر دو قوس، شایسته مقام «وَلَقَدْ

۱- البقرة: ۲: ۱۵۶

۱- الاعراف: ۷: ۲۹

۲- النجم: ۵۳: ۴۲

۳- العلق: ۸

۴- الفجر: ۳۰-۲۹

۵- دیوان حافظ، ص ۱۲۳.